

До питання про історію замків Закарпаття

На території Закарпатської області України фіксується від 14 до 20 замків: Берегвар, Берег - Дийдо - Тоувар (Дідово - Озерний), Берег - Сент - Міклошвар (Чинадієво), Бодоловвар, Боршовавар, Бронька, Вишково, Гутівар, Долгойвар (Довжанський), Єсень, Канків (Виноградівський), Квасово, Мункач (Мукачівський), Невицький, Нялаб (Королівський), Середнянський, Унгвар (Ужгородський), Унгуйвар (Горянський), Хустський, Шашвар (Гомоляк, 2006, с.231). У науковій літературі основна увага зосереджена на “першорядних” історичних пам’ятках (Мункач, Унгвар, Хуст), в той час, коли інші залишаються поза процесом дослідження. Як виняток, слід відмітити краєзнавчо - довідкові роботи Попа Д.І. та Попа І.І. (Поп, 2002; 2006; Поп, Поп, 2004; 2007). Незадовільний стан вивчення архівного матеріалу та відсутність археологічних даних по більшості пам’яток часто приводять дослідників до некоректних висновків, що негативно впливає на процес розробки типології оборонних споруд Верхньотиського регіону і чітку градацію функціонального призначення фортифікацій. Аналіз закономірностей розвитку захисних комплексів, в першу чергу, замкових, неможливий без картографування з наведенням основного фактологічного матеріалу. Зважаючи на це, розглянемо наявні дані по перерахованих об’єктах у наступному порядку: природні умови, короткий ландшафтний опис, стратегічне значення місця розташування, характеристика та індивідуальні особливості фортифікаційної системи в основний період її експлуатації, систематизований історичний матеріал, фіксація забудовних етапів, причини припинення функціонування. Перед викладенням матеріалу зауважимо, що виходячи з принципу історизму, у роботі використовуються автентичні найменування об’єктів, історичних назв, топонімів та власних імен, які вживалися з часів середньовіччя (будучи натальними, здебільшого вживані й зараз).

1. Укріплення Берегвар¹ (інколи Nagyberegi var, з угор. - Велика Бережська фортеця) збудоване на території сучасного поселення Великі Береги Берегівського р-ну, розташованого в 8 км на північний схід від м.Берегова. Місце для зведення оборонних споруд обрано з урахуванням наступних факторів: воно захищене Мужіївськими горами і Квасівським замком на півдні, р.Боржавою - на заході. Берегвар міг контролювати сухопутну дорогу з боржавської долини коло підгір’їв хребта Хат південними окраїнами Серне (Чорного) - мочару (Szernye, з угор. - брудний, страшний) у бережську Притисянську рівнину. Місцевість, де розташовувався Берегвар, носить назву Конфертов (подібний топонім зберігся і в сусідньому с.Квасові) (Horvát, György-Kovács, 2002, old.169). Час побудови укріплень невідомий. Після руйнування Боршовської фортеці татарами - монголами в 1241 р., у Берегвар переводиться управління Боршовського комітату (жупи) (Horvát, György-Kovács, 2002, old.169) і комітат отримує нову назву - комітат Берег. Подальша доля фортеці невідома, наземні споруди не збереглися. У літературі конкретна інформація про Берегвар відсутня.

2. Укріплення Берег - Дийдо - Тоувар² (с.Дийда Берегівського р-ну) розміщені на заболоченій рівнині, на південно - західній окраїні Серне - мочару, на верхівці невеликого піщаного пагорбу. Навколо головної оборонної споруди діаметром 25 м

знаходилися три глибокі рови та три земляні вали, зведені ще в період енеоліту носіями культури Баден. Потрапити в укріплення можна було тільки через північний та південний дерев'яні мости, сконструйовані над болотом, які при небезпеці руйнувались. Археологічні дослідження на пам'ятці здійснювала археологічна експедиція Інституту карпатознавства УжНУ (Балагури, Котигорошко, 1982; Прохненко, 1998, 2005). Середньовічний горизонт на основі археологічних матеріалів датується широким діапазоном XI - XIII ст. (Прохненко, 2005, с.134). Знайдені фрагменти кераміки вказують, що фортеця використовувалася і на протязі XIV - XVI ст. (Поп, 2004, с.36). Окремі дослідники вважають, що оборонна споруда реконструювалась наприкінці XVII ст., про що свідчать знахідки уламків цегли (Horvát, György-Kovács, 2002, old.168). До нашого часу середньовічні укріплення Тоувару не збереглися. На даний момент відсутня достовірна інформація про функціональне призначення і час припинення існування захисного комплексу.

3. Оборонна споруда Берег - Сент - Міклошвар встановлена за вказівкою угорських королів на території поселення Сент - Міклош (зараз с.Чинадієво Мукачівського р-ну). Замок споруджений на відстані 7 км від Мункачу у північно - східному напрямку біля р.Латориця, яка оминала Сент - Міклош з південної сторони. Двоповерхова споруда побудована у формі неправильної літери "П". Зі східного боку оборонні показники посилюються північною та південною кутовими трирівневими вежами (Поп, 2004, с.97). Під усією будівлею знаходяться підвальні приміщення, що використовувалися для господарських потреб Сент - Міклошської домінії. Попід покрівлею по всьому периметру вбудований ряд бійниць. Поряд із замком був зведений католицький храм. Оборонна споруда оточена земляними валами та глибокими ровами, посиленими рядами частоколу (Легоцький, 1997, с.53).

Перша письмова згадка про замок Сент - Міклош відноситься до 1214 р. (Поп, 2006, с.387). У 1403 р. барон Перені Імре отримує від угорського короля Жигмонда (Сигізмунда) Люксембургського (1387 - 1437 рр.) дозвіл на перебудову захисної споруди у Сент - Міклоші. Тут розташовується управа домінії Берег - Сент - Міклош (Horvát, György-Kovács, 2002, old.169). З часом фортеця стає центром об'єднаної домінії Мункач - Сент - Міклош. У 1633 р. власники укріплення провели значні роботи по реставрації. У 1657 р. Сент - Міклош був пошкоджений польськими військами, але невдовзі відбудований господарями. До початку XVIII ст. фортеця втрачає своє стратегічне оборонне значення. В 1726 р. імператор Карл VI (1712 - 1740 рр.) дарує Сент - Міклошську домінію разом із фортецею архієпископу Шенборну. У 1733 та 1839 рр. на території Сент - Міклоша знов проводяться будівельні роботи (Поп, 2004, с.100). Поступово, в процесі перебудов, замок набуває архітектурних рис, властивих світським палацам. Спеціальної літератури з історії захисного комплексу Берег - Сент - Міклош немає.

4. Бодоловвар функціонував на окраїні теперішнього с.Собатина Іршавського р-ну (Szombati falu, з угор. - "Суботне село") у ранній період історії угорського королівства (Horvát, György-Kovács, 2002, old.170). Захисні споруди побудовані з каменю. В 90-х рр. XX ст. на пам'ятці проводилися археологічні розвідки (Дзембас, 1991).

5. Боршовавар³ - середньовічне укріплення, розміщене неподалік від місця злиття р.Боржави з р.Тисою, на відстані 8 км у південно - західному напрямку від

Квасівської фортеці. Оборонний комплекс створений на правому березі р.Боржави, яка захищала його з півночі і сходу. Південна сторона Боршови була “прикрита” повноводною Тисою. Укріплення підтрюхкутної форми та діаметром 100 м були оточені земляними валами та ровами (Легоцький, 1997, с.58). Вали збереглися фрагментарно на мису (довжина відрізка 40 м, висота до 5 м) та з південно-західної сторони (висота сягає 8 м), посеред якої простежується в’їзд шириною 10 м, званий у народі “залізні ворота” (Прохненко, 2006, с.186).

Перше свідчення про Боршовське укріплення маємо у Анонімуса, котрий згадує “castrum borsoa”,^{3A} який брали угорці під проводом Арпада у 903 р. (Gesta hungarorum, 14). Згодом, у зв’язку із розширенням кордонів Угорської держави, на місці колишньої слов’янської фортеці будуються нові захисні споруди із каменю та цегли (Поп, 2007, с.119). У 1963 р. на території Боршови в ході археологічних досліджень були одержані матеріали X - XI ст. (Раппопорт, 1963, с.63). За даними, отриманими археологічною експедицією Інституту карпатознавства УжНУ в 2005 - 2006 рр., зведення укріплень Боршовавар датується XI ст. (Прохненко, 2006, с.192). Особливу роль Боршови у ранній період історії угорської держави Арпадовичів може підтвердити той факт, що з 1214 р. тут створюється комітат (жупа) Боршова (Поп, 2006, с.124). Але, у 1241 р. татаро - монгольська орда знищує укріплення. За правління Бели IV (1235 - 1270 рр.) поряд утворюється поселення, яке отримує назву Vári^{3B} (с.Вари Берегівського р-ну) (Horvát, György-Kovács, 2002, old.169). Хоч центр комітату переноситься у Берегвар, відновлений Боршовавар продовжує функціонувати до початку XIV ст., коли він, можливо, був зруйнований у ході дворянської фронди проти Анжуйської династії (Поп, 2007, с.119). Одна із веж укріплення використовувалася до початку XVI ст. (Horvát, György-Kovács, 2002, old.169), та вже у 1657 р. оборонний комплекс повністю був зруйнований польськими військами. Наземні рештки Боршови не збереглися, бо каміння та цегла з пам’ятки у XIX ст. розбиралися місцевим населенням (Легоцький, 1997, с.59).

6. Укріплення Бронька (або Боронька) було закладене у важкодоступному місці на верхівці пагорба, на лівому березі р.Боржава. Північне підніжжя гори омивається р.Бронькою. У цьому районі русло Боржави пролягає між західними схилами гори Бистра (хребет Великий Діл) та східними передгір’ями гори Ясенів.

Перша згадка про укріплення Броньку припадає на 1273 р., коли угорський король Ласло IV (1272 - 1290 рр.) відбирає фортецю у фрондуєчих дворян (Поп, 2004, с.83). Подальша доля фортеці досить “темна”, а народна творчість нагороджує Бороньку епітетом “розбійницьке гніздо”. З початку XIV ст. фортеця у письмових джерелах не згадується. Можливо, Бронька зруйнована у XV ст. (Поп, 2006, с.126). Спеціальна література по історії пам’ятки відсутня.

7. Укріплення Вишково (біля с.Вишково Хустського р-ну), за свідченням окремих дослідників, існувало з другої половини XIII ст. (Horvát, György-Kovács, 2002, old.171). Споруда займала верхівку стрімкої гори Варгедь,⁴ на лівому березі р.Тиси, навпроти місця її злиття із притокою Теремлею. Можливо, завдяки своєму стратегічному місцерозташуванню, фортеця могла контролювати прохід із Марамороського басейну, від м.Тячево повз гірський масив Гут, у долину Туру. Вишківський замок побудований у 1281 р. Міком та Іштваном Чапа із угорського знатного роду Гунт - Пазмань (Поп, Поп, 2004, с.32). Втрачає своє значення на

початку XV ст. у зв'язку із зміцненням Хустського замку. Залишки захисних укріплень не збереглися до нашого часу. На даний момент роботи з історії даної оборонної споруди відсутні. У результаті археологічної розвідки, здійсненої Інститутом карпатознавства УжНУ в 2006 р., не було отримано доказів існування на Варгедь захисних укріплень.

8. Укріплення Гутівар (на угор. - *Guti vár*), за повідомленням зарубіжних авторів, було влаштоване в місцевості, де зараз знаходиться с.Гут (Берегівський р-н) (Horvát, György-Kovács, 2002, old.168). Основну захисну споруду засновники побудували біля місця злиття русел річок Єсенов (*Jeszeno*) та Нодьвіз (*Nagyviz*), на мису, оточеному Серне - мочаром. Навколо фортеці був викопаний рів та насипаний земляний вал. Гутівар служив центральним укріпленням у землеволодіннях представників знатного давньоугорського роду Гуті (*Guthy*), від імені яких споруда отримала свою назву. Збереглося до наших днів його "народне" ім'я: Кішмункач (*Kismunkacs*, з угор. - Малий Мункач) (Horvát, György-Kovács, 2002, old.168). Спеціальної літератури з історії Гутівару наразі немає, тому відсутня історична інформація про час побудови та руйнації об'єкту, його роль і значення в історії регіону.

9. Долгойвар (зараз розташований на території с.Довге Іршавського р-ну) був зведений біля злиття р.Боржави та її притоки Свинки, в районі перетину доріг Боржавської долини із шляхом, що вів через Липецько - Полянський перевал у долину р.Ріки і до Хустського замку, розташованого на відстані 32 км у південному напрямку. Можна припустити, що завдяки вдало обраному місцю, Долгойвар мав важливу стратегічну роль у захисті прикордонних районів Угорської держави. Основні оборонні споруди були засновані наприкінці XIII - на початку XIV ст., перше повідомлення про Долгойвар в угорських джерелах датується 1383 р. (Horvát, György-Kovács, 2002, old.171). Значний час володарями фортеці були представники знатного роду Долгой, від чого фортеця отримала свою назву. В 1471 р. за зраду фрондуячого господаря фортеці, угорський король Матяш Хуняді Корвін (1458 - 1490 рр.) знищив Долгойвар. Укріплення не відновлювалося до першої половини XVIII ст., коли нові володарі приймають рішення про побудову на руїнах родового палацу. На даний момент відсутні спеціальні дослідження по історії допалацового укріплення Долгойвара.

10. Єсеньське укріплення (біля с.Єсень - Яворово, Ужгородський р-н) було зведене Шімоном, із давньоугорського знатного роду Бокшів, за часів угорського короля Ласло IV (Horvát, György-Kovács, 2002, old.167). Комплекс захисних споруд зайняв верхівку "Палацового" пагорбу (*Kastely - domb*, з угор. - палацовий пагорб) у місці злиття Тиси та її притоки Чаронди, на відстані 36 км від Унгвара в південному напрямку і приблизно стільки ж на захід від Мункача. Цілком можливо, що фортеця у такому стратегічному місці могла бути збудована з метою здійснення контролю за навколишньою територією та рівнинним сухопутним проходом між непролазними у часи середньовіччя болотами Серне - мочару та повноводним руслом р.Тиси. Головна оборонна споруда оточена глибоким ровом та "паланком", спорудженим на валу. Довгий час Єсеньське укріплення було центром земельних володінь родини Бокші, поступово коло нього розрослося поселення Єсень (с.Яворово). Час припинення функціонування фортеці невідомий. Топонім "Палацовий" пагорб і

сьогодні побутує в місцевого населення. У вітчизняній історичній літературі відсутня інформація по цій пам'ятці. У 2006 р. на ній археологічні дослідження здійснювала експедиція Закарпатської філії рятівної археологічної служби (Бандровський О.Г., Кобаль Й.В.).

11. Севлюшський замок Канків (м.Виноградів - Севлюш до 1946 р.) споруджений у формі чотирикутника (розміром 44,5 м x 35 м) із чотирма виступаючими назовні масивними квадратними кутовими вежами (дві з них фрагментарно збереглися до нашого часу) та південною надворітною баштою. Одна із веж була пристосована для проживання (Németh, 2002, old.121). Замок мала кілька додаткових фортифікаційних оборонних виступів, що були зведені у відповідності до рельєфу місцевості. У 2007 р. на території внутрішнього дворику археологічною експедицією УжНУ під час проведення розвідувальних робіт виявлені фрагменти фундаменту, що залишились, можливо, від старої башти. На відстані 30 м від західного муру фортеці побудована невелика одноярусна каплиця із круглим вівтарем, яка оригінально штучно "піднята" над рельєфом замкової гори до рівня основної фортечної споруди. У північно - східному напрямку, на віддалі біля 40 м від замку, знаходився костел. Про його роль свідчить факт, що у XVI ст. тут відбувався з'їзд усього духівництва ордену францисканців⁵ (Riskó, 2006, old.36,41-49). Про значні розміри храму свідчать міцні контрфорси, що збереглися до нашого часу. Костел складався з одного нефу та гранчастого вівтаря, який на західній та східній сторонах сполучався із ризницями. Біля храму були збудовані окремі житлово - побутові приміщення. Весь замковий комплекс разом із каплицею та костелом був оточений захисною кам'яною стіною.

Місце розташування фортеці обрано вдало. Канків займає верхівку пагорба біля підніжжя Чорної гори Великосевлюшського хребта, яка знаходиться на правому березі Тиси. Річка протікала в середньовіччі під схилами пагорбу, доказом чого є склад ґрунту в цьому районі. З верхівки замкової гірки Притисянська рівнина контролювалася: на південь - до хребту Гроапа - Марє, на північний - захід - до Шаланоцької гори. Спорудження замку в такій місцевості, біля входу в Мараморошську долину з Угочанської рівнини, давало потенційну можливість господарям фортифікаційного комплексу охороняти сухопутний та річковий шляхи району.

Окремі дослідники вважають, що вперше Канків, у розумінні укріпленого пункту, згадується угорським хроністом Анонімусом як Угоча при описі завоювання військом Арпада "землі ...між Тисою і Бодрогом, до самої Угочі" (Gesta,14). Наразі відсутні аргументи з приводу існування Севлюшського замку у IX ст. як резиденції місцевого слов'янського феодала, про що стверджують деякі науковці (Поп, 1971, с.76-77). З кінця X ст. Канків стає одним із форпостів прикордонної зони держави Арпадовичів (Поп, 2006, с.136). У середині XII ст. укріплення належить королівській домінії Нялаб, що була сформована навколо Кіральхази (Королево - до 1946 року Кіральхаза). У другій половині XII ст. угорський король Гейза II (1141 - 1162 рр.) створює окремий комітат (жупу) Угочу, комітат котрої розміщується у Канкові (Нариси..., 1993, с.54). До середини XIII ст. укріплення активно розбудовуються, а навколишнє поселення Севлюш поступово перетворюється у містечко (Kovács, 1999, old.151). У 1241 р., під час татаро - монгольської навали,

місто Севлюш було знищене, але укріплення Канків змогло витримати ворожі наступи. З метою відновлення містечка угорські королі запросили сюди для поселення німецьких колоністів (Нариси..., 1993, с.55-56). Угорський король Бейла IV у 1262 р. дарує жителям Севлюша комплекс важливих міських привілеїв та прав “вільного королівського міста”, - “севлюшське право”, які підтверджуються згодом Стефаном V (1270 - 1272 рр.), а пізніше - королівськими грамотами у 1294, 1319 та 1329 рр. (История..., 1982, с.187). З того часу “севлюшське право” деякий час служить певним еталоном правового договірної документи на території угорської держави, який фіксував угоду королівської влади та містечкового населення. Так, в першій половині XIV ст. ердельське⁶ місто Кронштадт отримує “такі самі права, якими користується населення Севлюша” (Поп, 1971, с.72), а у 1329 р. угорський король Карл I Роберт (1301/1310 - 1342 рр.) дарує “севлюшське право” п'ятьом коронним мараморошським містечкам (Riskó, 2006, old.39). За вказівкою королівської влади, фортеця Канків разом із іншими укріпленнями регіону зміцнюється настільки, що татарська орда у 1285 р. не наважилася взяти жодну із них (Поп, 2005, с.5).

В 1307 р. Карл I Роберт Анжуйський дарує замок Канків магнату Б.Борші (Бенедийку). Новий володар укріплення із 1308 р. тримає тут постійний гарнізон та здійснює у 1307 - 1308 рр. реконструкцію захисних фортифікаційних споруд замку (Keresztyèn, 2000, old.20). Та згодом, господар замку вступає в коаліцію фрондуєчих магнатів (История..., 1982, с.187). Тому в 1317 р., після штурму військами угорського короля Карла I Роберта, фортеця руйнується (Riskó, 2006, old.39-40). Через кілька років король відновлює захисні споруди Канкову (Поп, 1971, с.71). Фортеця стає важливим форпостом, а містечко Севлюш, проголошене у 1329 році коронним містом, торговим центром на “соляному шляху”. До XIV ст. деякі дослідники відносять побудову замкової каплиці (Németh, 2002, old.121).

В 1399 р. король Жигмонд (Сигізмунд) Люксембургський місто Севлюш разом із замком, за особливі заслуги перед короною, дарує судді барону Петеру Перені. Поряд із адміністративно - правовими функціями, на магнатів покладался обов'язок захищати кордони угорської держави (Нариси..., 1993, с.55), що спонукало їх до реконструкції зруйнованих фортифікаційних споруд та побудови нових захисних комплексів. Володар Канкову, магнат Перені, на початку XV ст. на місці старої фортеці будує нові кам'яні стіни та відновлює старі вежі. Вже згодом, маючи під рукою три неприступні фортечні комплекси (Канків, Нялаб та Хуст), Перені у 1526 р. під час процедури обрання королем Фердинанда I Габсбурга (1526 - 1562 рр.) мав сміливість заявити: “Угоча коронувати не буде!” (Keresztyèn, 1993, old.176). Та через деякий час, на початку XVI ст., після побудови нового родового палацу в Севлюші, Перені передав замок монахам - францісканцям, які перетворюють його на монастир - шпиталь (Keresztyèn, 1993, old.159-161). Інша дата - кінець XV ст. (Поп, 2006, с.137; История..., 1982, с.187). Францисканці завершують побудову фортечного костелу (Riskó, 2006, old.36,41-49). Можливо, від назви елемента одягу монахів (овечий капюшон - накидка “канків”) замок отримав свою теперішню назву “Канків” (Németh, 2002, old.120).

В середині XVI ст. господар Севлюша Ференц Перені став протестантом та прогнав католицьке духівництво зі своїх володінь. У 1556 р. він захопив Канків і

вирізав усіх францисканців. У відповідь, австрійські війська під керівництвом Телекеші в 1557 - 1558 рр. взяли штурмом та зруйнували фортецю (Kovács, 2004, old.12-13). У наступний період замок не відбудовувався, а фортечні споруди частково були розібрані навколишніми жителями задля будівельного матеріалу.

12. Квасівська фортеця зведена на правому березі р.Боржави, притоки Тиси (біля с.Кваси Берегівського р-ну). Захисна споруда, уміло замаскована вибраним місцем розташування, знаходилася на пологому схилі північно - східної окраїни Мужіївських гір. Можна припустити, що така позиція Квасівського замку дозволяла йому контролювати Боржавську рівнину - до Шаланоцької гори, та вести спостереження за долиною Тиси - на підході до злиття з р.Боржавою.

Квасівський замок побудований у формі неправильного трикутника. До двох зовнішніх кам'яних стін (довжина по 30 м, товщина 1,3 м, висота 6 м) були добудовані двоповерхові житлово - побутові приміщення. Третій кам'яний мур довжиною 40 м, повернутий до Боржави, був зведений над прірвою. В південно - західному куті була споруджена колоподібна вежа діаметром 12 м (Поп, 2004, с.80). Перед внутрішніми будівлями був облаштований замковий двірник, в якому на східному боці у гірській породі викопаний колодязь. На підступах до західного замкового муру забудовники прорили глибокий рів.

Перша згадка про Квасівський замок припадає на 1270 р. (Horvát, György-Kovács, 2002, old.169). Деякі дослідники час заснування оборонної споруди відносять до XII ст. (Поп, 2004, с.81). У 1390 р. король Жигмонд Люксембургський дарує фортецю Яношу Нодьмігалі. Після, на протязі XV - XVI ст., часто міняються господарі замку. В 1557 - 1563 рр. Квасівською фортецею володіє П.Мотузної, що прославився грабівницькими нападами на навколишніх землевласників та купців із торгових караванів. Тому, після численних скарг від ображених, в 1563 р. сеймом було прийнято рішення примусово ліквідувати розбійницький осередок родини Мотузної. У 1564 р. імператорські війська під керівництвом Швенді Лазара захоплюють замок. Проте, час остаточної руйнації Квасівського оборонного комплексу невідомий. Є свідчення, що житлово - побутові приміщення замку могли використовуватися до кінця XVIII ст. (Поп, 2004, с.82). Спеціальна література з історії укріплення відсутня.

13. Замок Мункач знаходиться в південно - західній частині м.Мукачево (Мукачево - Мункач до 1918 р.), на лівому березі р.Латориця. Це район, де русло Латориці, вирвавшись між Синяком та хребтом Великий Діл, полишає передгірну місцевість Карпат, стелячись Потисянською низовиною. Фортеця займає верхівку окремої вулканічної гори (відносна висота 68 м), що панує над навколишнім рівнинним регіоном (Fakász, 2006, old.6). В ранній період історії замку Мункач річка Латориця протікала біля самого підніжжя гори. На протязі середньовіччя у південно - західному та південному напрямку від Мункачського пагорбу простягався важкопрохідний болотистий Серне - мочар. Саме завдяки такому вдалому природно - ландшафтному розташуванню, яке поряд із іншими позитивними тактико - стратегічними можливостями створювало умови для ефективного контролю над шляхами через Верецький карпатський прохід, фортеця мала важливе стратегічне значення. У процесі розбудови фортифікаційної системи (на протязі XIII - XVII ст.) замковий простір Мункачу поступово розширювався від північного краю замкової

гори на південь (від Старого - Верхнього замку до Нижнього замку та надворітної башти - барбакану,⁷ вниз по схилу самої верхівки). На початку XVIII ст. формуються чотири оборонні тераси, які у випадку необхідності могли захищатися автономно (Троян, 1982, с.2-4). Така унікальна фортифікаційна система заслуговує на більш детальніший розгляд.

Замковий комплекс Мункача був оточений кам'яним муром, навколо якого у скельній породі забудовники вирубали глибокий рів. На внутрішній стороні рову була споруджена додаткова захисна стіна із загострених дубових колод - "паланок", від якого замок отримав другу назву - Паланок (Легоцький, 1997, с.40-41). До внутрішнього боку фортечного муру найвищої тераси (Старий або Верхній замок: довжина 86 м, ширина 110 м) добудовані двоповерхові та триповерхові будівлі, які утворюють спрямований до Середнього замку внутрішній двір. Верхній замок мав п'ять кам'яних бастионів. Прохід із Середнього замку захищали центральний бастион у формі півкола та два бокових, а також глибокий рів з підйомним мостом (Варга, 2002, с.8-9).

Оточена муром тераса Середнього Замку (довжина біля 67 м, найбільша ширина 72 м), що знаходиться нижче від Верхньої фортеці на 6 м, мала чотири бастиони (товщина стін біля 8 м, висота - понад 20 м), які посилювали її обороноздатність (Троян, 1982, с.2-4). Тут було влаштоване місце для цистерни, у яку стікала вода із природного джерела. Перехід до Середнього Замку із розташованого на 10 м нижче наступного рівня (Нижнього Замку довжиною 43 м) був облаштований підйомним мостом над сухим ровом, що розділяв тераси одну від іншої.

Ще на 10 м нижче, на найпершому рівні ("дебаркадер") над глибоким сухим ровом була побудована башта - барбакан довжиною 34 м для охорони замкових воріт із підйомним мостом (Поп, 2002, с.6). Шлях від барбакану до Нижнього Замку, знов таки, пролягав через ще один рів із підйомним мостом, що контролювався двома бастионами Нижнього Замку (товщина стін 3,5 м, висота - 14 м). Загальна довжина периметру замку 248 м, ширина фортеці - більше 100 м (Історія..., 1998, с.121).

Середньовічні гравюри та зображення нового часу Мункача (Біркенштейна, Де Бернарда, Генріха Інсігеріуса, Мораста та інших) свідчать про зміни у фортифікаційній системі замку. Коротко охарактеризуємо їх на протязі історії функціонування Мункача згідно даних сучасних дослідників.

Науковці переконують, що наприкінці IX ст. на замковій горі біля м.Мукачево існувало слов'янське укріплення, зруйноване уграми (Історія..., 1998, с.39; Поп, 2002, с.9; Троян, 1982, с.8,10). З входженням Верхнього Потисся до угорського королівства, король Ласло I Святий (1077 - 1095 рр.) відновлює захисні споруди на пагорбі. Наступний етап розбудови укріплення припадає на другу половину XIII ст. У 1311 р. письмові джерела вперше згадують про Мункач, як про "castrum" (Németh, 2002, old.78). О.Мицюк пропонує іншу дату - 1332 р. (1936, с.221).

Після перемоги над фрондуєчими магнатами, угорський король Карл I Роберт Анжуйський відбудовує укріплення, зводить тут кам'яну башту - донжон⁸ (Поп, 2006, с.265) та призначає Томаша, сина Дейнеша, кастелланом⁹ (Троян, 1982, с.12). Подальші важливі зміни у фортифікаційній системі замку пов'язані з князем

Федором Корятовичем, який у 1396 р. отримав Мункач від короля Жигмонда Люксембургського (Fakász, 2006, old.21). За його господарювання весь замковий комплекс оточується ровом та обноситься захисною дерев'яною стіною, в скельній породі вирубують замковий колодязь глибиною 85 - 95 м (Троян, 1982, с.15; Kovács, 1999, old.70).

На протязі XVI - XVII ст., завдяки стратегічному положенню, Мункачська фортеця періодично опиняється у епіцентрі політичних та військових баталій європейського масштабу (Jánkovich, 1929, old.10). Після трагедії під Могачем у 1526 р., Габсбурги та ердельські володарі змагалися за замок і фортеця часто змінювала власника. З 1529 р. замком володіє палатин Угорського королівства Я.Баторі, котрий будує 14-метрову дозорну вежу та кільцевий бастіон навколо Верхнього замку (Історія..., 1998, с.60). Значні реконструктивно - будівельні роботи проводилися у 1569, 1624 та 1629 рр., про що свідчать надписи на латині на замкових кам'яних плитах. На початку XVII ст. в основному завершена побудова Середнього замку (Поп, 2002, с.16). Поступово Мункач перетворюється на родинне гніздо магнатів із династії ердельських великих князів. У 1635 р. спадковим володарем Мункачської домінії та замку став ердельський князь Дердь I Ракоці (1630 - 1648 рр.), який за допомогою французьких інженерів на протязі року проводить реконструкцію фортечних мурів (Історія..., 1998, с.63-64). В 1648 році замок отримує у спадок вдова Дердя I Ракоці - Жужанна Лоранфі, яка будівництвом Нижнього замку повністю завершує розбудову замкового комплексу, провівши модернізацію фортифікацій по плану французького архітектора Вобана. З того часу основні конструктивні елементи оборонної системи замку не зазнавали суттєвих змін (Історія..., 1998, с.65). Ефективність фортифікаційної системи Мункача підтверджує той факт, що після облоги фортеці у 80-их рр. XVII ст., австрійська армія не змогла подолати опір захисників під керівництвом володарки фортеці Ілони Зріні (Fakász, 2006, old.139-156).

Наприкінці XVII ст. замок відновлюють австрійські інженери, попередньо розібравши високі середньовічні вежі та Старий донжон (Історія..., 1998, с.121). На початку XVIII ст. (дослідники припускають, що роботи ініційовані Габсбургами (Троян, 1977, с.46)), володар Мункача Ференц II Ракоці розпочав чергові реконструктивні роботи під керівництвом французьких інженерів Де Ла Мотта і Де Ла Фокса, в результаті яких, зокрема, фортифікаційний комплекс збагачується системою трилінійно - оборонних зіркоподібних редутив біля підніжжя замкової гори, які не збереглися до нашого часу (Fakász, 2006, old.176-177). Впевненість господаря замку у функціональній спроможності його фортифікацій згодом проявилася в тому, що під схилами замкового пагорбу, в період 1705 - 1713 рр., влаштовується ердельський монетний двір.

Після 1711 року Мункач переходить у власність Австрійської монархії та грає важливу роль як військовий форпост на північно - східних кордонах держави. З 1746 р. тут проводяться відновлювальні роботи, в результаті яких фортеця загалом набуває сучасного вигляду (Історія..., 1998, с.79). Та після 1772 р. замок втрачає своє стратегічне значення. В кінці XVIII ст. Мункач стає в'язницею, яка була ліквідована тільки у 1896 р. (Поп, 2002, с.30).

14. Невицький замок побудований на верхівці гори на окраїні гірських

Анталовців, на лівому березі р.Уж. Підніжжя західного стрімкого схилу замкової гори захищене Ужем, долина якого розширюється в цьому районі. Вдале місце розташування надавало Невицькій фортеці можливість ефективно контролювати навколишні території та транскарпатський шлях через Ужоцький перевал. Замкова гора (відносна висота 122 м) знаходиться на 12 км північніше від Унгварського замку (Поп, 1971, с.28), що згодом сприяло перетворенню Невицького на важливий стратегічний пункт захисту після перенесення центру Унгського комітату в Унгвар (Історія..., 1982, с.496).

Невицький замок захищений зведеною на валу кам'яною стіною з трьома круглими баштами та однією трикутною вежею, що віддалені одна від іншої на 30 - 40 м (Поп, 2002, с.44). Весь комплекс напівколом оточував зовнішній вал. Перед ним у скелі видовбаний глибокий зовнішній рів. Між кам'яною стіною та зовнішнім валом був внутрішній рів з підйомним мостом (Сова, 1957, с.10). За фортечним муром, на краю стрімкого західного схилу, були зведені основні внутрішні замкові споруди. До замку можна було потрапити південно - східним шляхом, що контролювався трикутною баштою, та головною південно - західною дорогою через окремо розташовану на південній стороні невицького пагорбу триповерхову шестикутну башту - барбакан (Németh, 2000, old.65). Барбакан сполучався із головною внутрішньою частиною замку двома паралельними фортечними мурами, що утворювали своєрідний оборонний двоповерховий "коридор" - галерею завдовжки 35 м. Комплекс внутрішніх замкових будов у формі еліпсу споруджений навколо двору розміром 35 x 12 м (Поп, 2006, с.171), посеред якого був викопаний замковий колодязь діаметром 3,5 м. На загальному фоні виділявся двоповерховий палац із центральною чотириповерховою баштою - донжоном. Для посилення оборонних можливостей східної фортечної сторони замку було споруджено триповерхове укріплення. Загальна площа замкового комплексу становить близько 1500 кв. м (Дзембас, 2005, с.20). Зовнішні форми оборонно - фортифікаційної системи Невицького замку відображають особливості рельєфу замкової гори.

Процес побудови замкового комплексу включав три основні забудовчі періоди. Створення перших фортифікаційних споруд Невицького замку відносять до рубежу XII - XIII ст. (Дзембас, 2005, с.22; 2005-а, с.240). Є інша позиція: час заснування укріплень відносять до кінця XIII ст. (Поп, 2006, с.270). Вірогідно, саме фрагменти земляного городища цього періоду були виявлені у Невицькому під час археологічних розкопок О.В.Дзембасом (Дзембас, 2004; 2005). Захисна система утворювалася з валів, ровів та дерев'яного частоколу. До раннього періоду історії замку відносять вирубаний у скельній породі внутрішній рів та побудову круглої романської кам'яно - дерев'яної вежі - донжона (діаметр 5,5 м, товщина муру 2,8 м). О.В.Дзембас припускає, що татари - монголи могли зруйнувати у 1241 р. Невицьке укріплення, а інформація угорських джерел про побудову в 1248 р. нового замку Унг (Унгуйвар) стосується Невицької фортеці. Перша письмова згадка про Невицьке укріплення, як королівський замок, припадає на 1274 р. (Хланта, 1995, с.7). У 1279 р. угорський король Ласло IV призначає ердельського воєводу Обо Фінті управителем комітату Унг та Невицьким замком. Його брат, Обо Омодей, посилює оборонні можливості Невицької фортеці, в якій розташувався комітат (жупанат) Унга. Саме в цей час замість круглого донжону, ймовірно, будують

готичну квадратну вежу - донжон (Дзембас, 2005, с.25).

В 1317 р. військо угорського короля Карла I Роберта Анжуйського штурмом оволоділо замком фрондуячих Омодеїв. У 1322 р. або 1328 р. (Дзембас, 2005, с.26) король передав Невицьку фортецю будинському кастеллану Яну Другету (Поп, 2006, с.271). Другети вирішили реконструювати старі дерев'яні укріплення.

На протязі XIV - першої половини XV ст. замок залишається центром Унгської домінії, якою володіли Другети. За археологічними даними в середині XV ст. на території Невицького замку проводилися значні реконструктивні роботи: готичний чотирикутний донжон розібраний, замість нього будується нова центральна вежа; зовнішні фортечні мури укріплюються та укорочуються, а з трьох боків перед ними вирубують глибокий рів (Дзембас, 2005, с.26). Наприкінці XV - XVI ст. розбудова головних фортифікаційно - архітектурних елементів та захисних систем Невицького замку в основному завершується. До цього часу була розгорнута третя, "нова" зовнішня захисна лінія: вал та дерев'яно - глинобитна стіна з двома округлими бастіонами (Дзембас, 2005, с.241). Територія площею 0,7 га між цією лінією захисту та "старим" кам'яним муром була зайнята господарськими та житлово - побутовими спорудами невицького посаду.

У кінці XVI - на початку XVII ст. Невицька фортеця в результаті військових дій часто переходить із рук у руки. В 1644 р. ердельський князь Дердь I Ракоці у ході війни проти Фердинанда III Габсбурга (1625 - 1655 рр.) відбирає Невицький замок від Яноша X Другета. За наказом переможця замок був зруйнований (Поп, 2006, с.271).

15. Нялабський замок (сmt.Королево Виноградівського р-ну - до 1946 року Кіральхаза) заснований на двох терасах гори, зі стрімкими схилами на лівому березі р.Тиса, що має висоту 52 м та протяжність близько 600 м (Ozsváth, 1995, old.6). Замкова гора знаходиться між Чорною горою Великосевлюшського хребта та північно - західною окраїною Овошського хребта, на вході у Мараморошський басейн зі сторони Угочанської рівнини. Тому, таке місце розташування фортеці надавало їй певні преференції порівняно з іншими фортецями Карпатського ареалу.

Основна фортифікаційна споруда Нялабу має форму квадрату з заокругленими кутами (довжина 52 м, ширина 47 м). Вона побудована на найвищій частині скелі з врахуванням особливостей рельєфу (Németh, 2002, old.133). Посередині замкового дворика, оточеного двома паралельними кам'яними стінами (між ними знаходились окремі приміщення), знаходився замковий колодязь. В північно - західному куті назовні виступала округла башта, а у північному була зведена оригінально "ввігнута досередини" вежа (Сова, 1961, с.17). Народна традиція зберегла середньовічне "ім'я" цих башт - "Небойся", що, на думку угорських дослідників, може вказувати на етнічне походження (слов'янське) забудовників фортеці (Ozsváth, 1995, old.8). До головної замкової тераси прилягає нижче розташований окремий фортифікаційний рівень, що має форму прямокутника (розміром 24 x 32 м), де знаходилася головна брама з готичною баштою - барбаканом. За цією терасою, у південно - східній частині замкової гори, був споруджений окремий трикутний вартовий бастіон (довжина 10,15 м, ширина 9,65 м), який сполучався із основними спорудами Нялабу кам'яними фортечними мурами. За бастіоном розташований врізаний у скелю глибокий рів. На півдорозі

між бастіоном та головною замковою спорудою була збудована невелика капличка. Замковий комплекс обнесений захисним муром з чотирма баштами та зовнішньою надбрамною вежею. Товщина стін, в основному, біля 2 - 2,65 м (Хланта, 1995, с.16).

Незважаючи на те, що замок Нялаб на протязі середніх віків неодноразово перебував у епіцентрі подій європейського значення, сторінки його історії недостатньо висвітлені у науковій літературі. Тому, зупинимося на деяких важливих відомих фактах із історії Нялабської фортеці.

Перша письмова згадка про Нялаб відноситься до XII ст., коли угорські можновладці з династії Арпадовичів наказують побудувати на Нялабській горі мисливський будинок - *domus regalis*, що являв собою дерев'яну споруду (Поп, 1971, с.78-79). Саме тому навколишнє поселення отримало назву Кіральхаза.¹⁰ Король Бейла IV після татаро - монгольської навали покладає охорону прикордонних рубежів угорської держави і торгових шляхів на окремих феодалів та запрошує для відновлення поселення у місцевості Кіральхаза численних колоністів. У 1262 р. угорські джерела вже згадують королівське володіння Кіральхаза з центром в укріпленні, як місце полювання на зубрів (Поп, 2006, с.223). За правління Ласло IV "Куна" королівське укріплення на Нялабській горі поступово перетворюється в замок (Kovács, 1999, old.147). Фортифікаційна споруда набуває завершеного вигляду дерев'яно - кам'яного замку з усіма ознаками романського стилю. Вперше Нялабський замок, як сторожовий пост, що охороняв торгові шляхи з Мараморошської долини, письмові джерела фіксують у 1279 р. За легендою, назва замку походить від імені знатного лицаря Нялаба, який захопив фортецю наприкінці XIII ст. та певний час володів нею (Сова, 1961, с.16).

У другій половині XIII - першій половині XIV ст. в Нялабській фортеці часто міняються власники (Ozsváth, 1995, old.8-9). Оскільки господар замку на початку XIV ст. взяв участь у фронді проти представника Анжуйської династії, військо угорського короля Карла I Роберта після тривалої облоги захопило в 1312 році Нялабську фортецю (Kovács, 1999, old.147). Згодом, Карл I Роберт запросив групу італійських архітекторів під керівництвом А.Фіоравенті для відбудови зруйнованих фортифікацій (Поп, 2004, с.94). Саме в цей період будуються трьохкутний бастіон та зовнішня стіна з кутовими та надбрамною баштами. Через певний час фортеця стає центром домінії Нялаб, яку в 1378 р. угорський король Лайош I Великий (1342 - 1382 рр.) подарував волоському воєводі Дразі (История..., 1982, с.208). Драга провів на Нялабській горі значні відновлювальні роботи, які довершили перетворення "будинку короля" у замок - фортецю (Németh, 2002, old.132).

У 1405 р., за особливі заслуги перед угорською короною, Нялабський замок отримав магнат Перені. Волоські магнати Драги не тільки не відмовилися від своїх колишніх маєтків, а й постійно вчиняли несподівані напади на володіння Перені у Севлюші (Поп, 2002, с.95). Представники роду Перені вели себе аналогічно: про їх грабіж торгових караванів свідчать купецькі скарги угорському королю Уласло II Ягеллону (1490 - 1516 рр.) (Ozsváth, 1995, old.11).

Періодичні військові сутички з Драгами змусили магнатів Перені у XV ст. посилити Нялабський замок додатковими укріпленнями; в цей час перебудовується трьохкутна вежа в південній частині гори (Поп, 1971, с.78). Тоді ж будується замкова капличка, в якій заповідав поховати себе Уласло II Ягеллон (Ozsváth, 1995,

old.12-13). Наприкінці XV - на початку XVI ст. у Нялабському замку періодично проводяться збори немешів, що вказує на особливе значення фортеці у Карпатському ареалі в даний період (Ozsváth, 1995, old.9).

Під час заворушень куруців під керівництвом Д.Дожі в 1514 р. натовп бунтівників спробував заволодіти Нялабським замком (Fakász, 2006, old.37). Та після тривалої облоги повсталі відмовилися від своїх планів, перед відступом зруйнувавши господарські споруди коло фортеці (Поп, 1971, с.78).

В 1526 р. під Могачем гине вірний послідовник Лайоша II Ягеллона (1516 - 1526 рр.) Габор Перені. Нялаб переходить у спадок до його вдови Катерини Франгепан з дітьми. Надійність фортифікаційних споруд та високий потенціал оборонної системи Нялабського замку в першій половині XVI ст. засвідчує той факт, що деякий час у фортеці зберігалася корона “короля” - князя Ерделії Яноша Запольяї (1526/1528 - 1541 рр.) (Ozsváth, 1995, old.14). У ті часи Нялаб перетворюється не тільки на сховище для шляхетної родини, але на деякий час замок стає культурним центром навколишніх територій: саме тут Бенедикт Ком'яті, родинний канонік власниці замку та послідовник Еразма Роттердамського, вперше здійснює переклад “Нового Завіту” з латиніки на угорську мову. Згодом, виданий у 1533 р. у Кракові, цей примірник святого письма став першою друкованою угорською книгою (Ozsváth, 1995, old.9-10).

Після чергового виступу в XVII ст. магнатів Франгепанів (близьких родичів власників Нялабського замку) проти Габсбургів, імператорське військо захопило Нялаб. Пограбувавши Кіральхазу у 1661 р., кримська орда не наважилася штурмувати Нялабську фортецю (История..., 1982, с.208). Та згодом, в 1672 р., після до кінця нез'ясованого факту участі нащадків Перені у змові І.Зріні, імператор Леопольд I (1655 - 1687 рр.) віддав наказ знищити укріплення Нялабу (Поп, 1971, с.79). З того часу замок не відбудовувався.

16. Середнянський замок (біля с.Середнє Ужгородського р-ну) зведений на рівнинній місцевості перед південно - західними підгірними пасмами хребта Маковиця, на правому березі р.Стара (притока річки Малої - Старої Латориці). Фортеця розташована на приблизно однаковій відстані від Унгвару, Мункача та Невицького замку.

Замок представляє собою чотирикутну романську кам'яну башту - донжон розміром 18,6 x 16,5 м (Поп, 2004, с.38). Товщина стін вежі, з обох боків обкладених шліфованим каменем, становила біля 2,6 - 3 м. Висота триповерхового донжону, зовнішні кути якого були викладені кам'яними кубами, досягала 20 м (Horvát, György-Kovács, 2002, old.168). Потрапити у фортецю можна було тільки через невеликий прохід на другому поверсі східної стіни за допомогою дерев'яної драбини, що втягувалася у момент небезпеки (Németh, 2000, old.64). З другого поверху, що складався із трьох окремих кімнат, сходи з білого каміння вели на перший рівень. Перший поверх поділений кам'яною стіною (товщина 1,3 м) на “східне” та “західне” приміщення. У “східній” кімнаті виділяється завалена яма, можливо, замковий колодязь. Тут, біля східної стіни, збереглися і залишки квадратного в плані фундаменту, на якому була зведена кам'яна циліндрична споруда незрозумілого призначення (Поп, 2004, с.39). Навколо донжону, на відстані 17 м, був побудований кільцьовий кам'яний мур (товщина 1 м) з чотирма кутовими

баштами, утворюючи замковий двір. Наступну лінію захисту склали подвійні кільця земляних валів та глибоких ровів (до 3 м) із водою, що оточували кам'яну замкову стіну. Нарешті, всю фортифікаційну систему оточував палісад (Kovács, 2004, old.16). Південно - західна дорога, що вела через проходи у захисних рівнях до внутрішнього дворика, контролювалася південною та західною замковими стінами. Загальний периметр комплексу замку становить 240 x 210 м (Сова, 1957, с.11).

Окремі науковці стверджують, що будівництвом Середнянського замку переймалися представники ордену тамплієрів¹¹ у XII ст. (Поп, 2004; 2006; Сова, 1957; 1977 та інші). Хоч у періодичній пресі промайнув скепсис до такої констатації, на даний момент у науковій літературі відсутня чітка аргументація позиції скептиків.

Після знищення тамплієрів французьким королем Філіппом IV Красивим (1285 - 1314 рр.) та офіційним розпуском їхнього ордену Папою Римським в 1312 р., власником Середнянського замку спочатку стає орден Св. Антонія, а згодом з 1380 р. - орден Св. Павла. У XV ст. за фортецю розгортається боротьба між магнатами Другетами та Паловці. Після Могачської трагедії володарем Середнянської фортеці став угорський національний герой із Добов - Руського (зараз територія Словаччини), егерський кастеллан Іштван Добов (Németh, 2000, old.64), який перетворив замок на центр своїх володінь. У 1546 - 1556 рр. І.Добов за допомогою полонених турків здійснює реконструкцію захисних споруд Середнянського замку, яка була продовжена у другій половині XVI ст. його сином, Ференцом Добов (Kovács, 2004, old.16).

На протязі XVII - на початку XVIII ст. Середнянська фортеця часто переходить від одного господаря до іншого, що було причиною її поступової руйнації. Після військових подій 1703 - 1711 рр. замок був сильно пошкоджений австрійськими військами (Horvát, György-Kovács, 2002, old.168). З того часу Середнянська фортеця більше не відновлювалася.

17. Замок Унгвар¹² (Ужгородський) розташований у центрі м.Ужгорода (Унгвар до 1918 року) на правому березі р.Уж, притоки Тиси. Фортеця побудована на горі, відносна висота якої близько 30 м (Németh, 2002, old.42). Пагорб із двох боків має майже прямовисні скелясті схили, а з інших сторін, біля підніжжя, в період середньовіччя був захищений Ужем та його притоками. Замкова гора знаходиться посеред місцевості, де передгірні пагорби Анталовецької поляни підступають до Унгської рівнини, що давало можливість Унгварському укріпленню контролювати шляхи через Ужоцький перевал. Внутрішні замкові споруди та двір Унгвару оточені кам'яними стінами (товщиною до 2,5 м) із кутовими ромбовидними бастіонами (висота 10 - 15 м) (Поп, 2004, с.48), які винесені назовні за лінію мурів, що посилювало ефективність оборони куртин¹³ замку (Виолле-ле-Дюк, 2007, с.14-17,55-61). Мури, скрашені карнизом із білого каменю, з внутрішньої сторони "несли" по всьому периметру галереї, підняті на висоту бійниць. Підступи до зовнішніх стін з трьох боків перерізані ровом (глибина 8 - 10 м, ширина 15 - 20 м), який можна було подолати тільки за допомогою підйомного мосту (Балагурі, 1993, с.50). Вхід у замок охороняла надбрамна башта. На півночі схил пагорбу настільки стрімкий, що функції захисного муру виконувала стіна триповерхового (зараз -

двоповерховий) замкового палацу прямокутної форми з масивними квадратними кутовими вежами, розташованого у замковому дворі (Németh, 2002, old.42). З цього боку фортифікаційні можливості посилюються наявністю трикутного кілевидного бастіону, що тримав під контролем північну стіну замку (Поп, 2004, с.49). Замковий палац також був захищений з трьох сторін ровом із підйомним мостом на східному боці. Поряд, у східній частині замкового двору, у другій половині XIII ст. був збудований готичний храм, який після пожежі 1728 р. не відновлювався (Поп, 2004, с.52). У палацовому внутрішньому дворі зберігся вирублений у скелі колодязь глибиною до 40 м (Kovács, 2004, old.34). В ранній період функціонування замку існувала зовнішня дерев'яна захисна стіна з вежами ("паланок" або "гусарський замок"). Вона оточувала фортецю, доказом чого може служити незвичне планування навколишніх вулиць (Németh, 2002, old.42). Площа замкового комплексу - 6 га (Сова, 1957, с.7).

Відносно часу зведення перших укріплень, вітчизняні науковці стверджують, що вже з середини 70-х рр. IX ст. на замковій горі м.Ужгорода існувало городище (Гранчак, 1984, с.11-13), яке з 903 р. певний час було похідною базою для угрів (Балагурі, 1993, с.13-16,51). Однак, окремі дослідники не згодні з такими висновками (Кобаль, 2003, с.6-7).

Власниками фортеці були угорські королі. До середини XI ст. захисні споруди Унгвару оновлюються, що дало позитивний результат у 1086 р., коли половці під керівництвом хана Кутески не змогли взяти його приступом. Згодом, укріплення перетворюється на адміністративний центр комітату Унг, а угорські джерела XII ст. називають його "castrum" чи "oppidum" (Поп, 2004, с.46).

Після руйнації оборонної споруди татаро - монголами у 1241 р., в 1248 - 1250 рр. угорський король Бела IV будує нове укріплення - замок Унгуйвар,¹⁴ - на Горянському пагорбі (Kovács, 1999, old.52). Науковці висловлюють думку, що кам'яні фортифікації водночас споруджуються і на замковій горі (Гранчак, 1984, с.15; Пеняк, 1972, с.5; Федака, 1996, с.89). Зважаючи на вищенаведене, перед дослідниками поряд з іншими проблемами стоїть завдання з'ясувати причини одночасної побудови двох фортифікаційних комплексів на відстані кількох кілометрів на території сучасного Ужгорода (Унгвару та горянського Унгуйвару). У 1320-х рр. новий власник горянського помістя Філіп Другет на руїнах "старого" Унгвару відновлює фортецю, використавши (!?), як будівельний матеріал, камінь із горянського замку (Балагурі, 1993, с.18). Будівництво нового замку Унгвар було завершено у 1384 р. (Németh, 2002, old.38).

З часом, елементи фортифікаційної системи замку зазнавали змін у процесі частих перебудов, що здійснювалися власниками Унгвара. В 1592 р. володарі модернізують замкові мури (Horvát, György-Kovács, 2002, old.181), а в 1598 р. завершується будівництво замкового палацу. У 1653 і 1658 рр. реконструктивні роботи в фортеці проводять італійські та французькі майстри. В результаті були збудовані кутові бастіони зовнішніх фортечних мурів, які мали площадки для розміщення артилерії. Унгвар часто знаходиться в центрі подій європейського значення. 24 квітня 1646 р. в замковому храмі на зібранні, де були присутні 63 православні священики, була підписана Унгварська Унія, що стало фундаментом для утворення греко - католицької церкви. Наприкінці XVII ст. новий господар

фортеці, Міклош Берчені, проводить модернізацію захисної системи за проектом французького інженера Лемера. У першій половині XVIII ст. замок Унгвар переходить у володіння Габсбургської монархії (Kovács, 1999, old.53). Фортеця продовжує грати важливу роль у системі захисту Габсбургської імперії до поділу Польщі 1772 р., після якого східні державні кордони Австрії були перенесені у Галичину (Поп, 2007, с.61). Тому, згодом, Унгвар був переданий австрійською імператрицею Марією - Терезією (1740 - 1780 рр.) мукачівській греко - католицькій єпархії (Балагурі, 1993, с.29), яка розміщує тут у 1775 - 1780 рр. духовну семінарію, що функціонує до 1944 р.

18. Хустський замок займає верх стрімкої з усіх сторін сопки (відносна висота 174 м), що знаходиться на південній окраїні Полонинського хребта у долині між річкою Тиса та її притокою Рікою, поблизу місця їх злиття. В часи середньовіччя р.Тиса протікала безпосередньо біля підніжжя пагорбу. Завдяки своєму стратегічному розміщенню на початку Мараморошського басейну, Хустська фортеця контролювала перехрестя шляхів із Торунського (Вишківського) і Татарського (Яблунівського) карпатських перевалів та замикала вихід до Угочанської рівнини. Хустський фортифікаційний комплекс, оточений кам'яною стіною, мав форму неправильного шестикутника, що відповідно до рельєфу пагорба простягався з південного заходу на північний схід та складався з трьох автономних оборонних терас, припіднятих одна над іншою (Панця, 1998, с.5). Загалом замок мав 4 башти та 7 бастионів.

До хустських замкових воріт була проведена серпантинна дорога на південному схилі сопки. Вхід до замку захищали квадратна Мала - Вартова вежа, надбрамний Літній бастион та південна кільовидна башта Фердінанда. Брама наглухо закривалася підйомним мостом, який опускався над глибоким зовнішнім ровом. За вхідними воротами розташовувалася вузька Нижня оборонна тераса, витягнута з півдня на північ (Horvát, György-Kovács, 2002, old.196-197), на якій зліва від дороги знаходилися житлово - побутові приміщення, а справа - замкова каплиця. Зі сходу, за капличкою, над першим захисним рівнем височів кам'яний мур розташованого на 6 - 8 м вище Верхнього замку. На півночі перша тераса завершувалася глибоким ровом, який був викопаний перед стіною та воротами Середнього рівня, що охоронялися надбрамною Дерев'яною та округлою Пороховою баштою, руїни якої збереглися до нашого часу (Kovács, 2004, old.3-5).

Мури та споруди Середньої тераси розміщувалися навколо невеликої площі, яку тримав під прицілом ще один кільовидний Великий - Вартовий бастион. На площадці дорога круто повертала на південь до Внутрішнього захисного рівня (неправильний прямокутник розміром 20 x 40 м), що простягався з півночі на південно - східній найверхній схил замкової гори. Дорогу до воріт Верхнього замку перетинав глибокий рів (ширина - 8,5 м), через який був перекинутий підйомний міст (Сова, 1961, с.22). Верхня тераса оточена з усіх боків кам'яною стіною (висота 15 - 20 м, ширина біля 2 м), захисні можливості якої посилювалися бійницями у два ряди. Окрім цього, захист Верхнього замку здійснювали квадратна Часова вежа та друга порохова башта - Барабанна, під якою забудовники вирубали у скелі колодязь глибиною 160 м для постачання води (Панця, 1998, с.5).

Основні конструктивні елементи фортифікаційної системи та більшість

споруд Хустського замку були спроектовані та реалізовані майстрами - архітекторами наприкінці XVI - на початку XVII ст. (Історія..., 1982, с.528).

Хустський замок, порівняно з іншими фортецями регіону, часто опинявся в центрі уваги дослідників. До нашого часу дійшли вірогідні зображення і гравюри Хусту (Г.Мореллі, Г.Паур, Л.Рохбока та інші), які передають емоційні враження від зустрічі з замком. Нижче подана спроба проілюструвати процес змін у хустському фортифікаційному комплексі, який поставив Хустський замок в один ряд із найнепрístupнішими фортецями Центральної Європи.

Окремі історики вважають, що захисне укріплення на замковій горі функціонувало вже у X ст. (Історія..., 1982, с.526), є і інша думка - замок закладений у першій половині XIV ст. (Сова, 1961, с.21). В процесі зміцнення північних та східних державних кордонів Угорщини, король Ласло I Святий у 1090 р. розпочав побудову хустського укріплення. Роботи були завершені в 1191 р. королем Бейлою III (1172 - 1196 pp.) (Horvát, György-Kovács, 2002, old.193). З часом, поряд із захисними функціями, Хустська фортеця несе охорону торгових комунікацій та "соляного" шляху по р.Тиса (Мицюк, 1936, с.219). Після навали татаро - монголів, які не змогли взяти укріплення після тривалої облоги, у другій половині XIII ст. за вказівкою угорських королів на замковій горі перебудовується кам'яна вартова башта - донжон (Horvát, György-Kovács, 2002, old.193,197). Тоді ж у навколишній місцевості оселяються саксонські колоністи, запрошені угорською владою. Згодом, із 1303 р., Хустський замок став адміністративним центром заснованого у цій місцевості Мараморощьського комітату (жупи), а хустський кастелан на початковому етапі її історії виконує функції представника центральної влади (Поп, 2006, с.375). Перше письмове свідчення про хустське укріплення, як про "castrum", відноситься до 1353 р. (Kovács, 1999, old.127). Дослідники вважають, що з посиленням загальнодержавного значення Хустської фортеці, яка належала угорській короні, поступово зменшується значення інших замків на "соляному" шляху, - Вишківського, Нялабу та Канкова (Поп, 2002, с.105).

У другій половині XIV - XV ст. угорські королі часто передають Хустський замок у тимчасове володіння представникам впливових магнатських родів. Отримавши фортецю після 1378 р., волоські воєводи Драга і Балка проводять тут реконструктивні роботи за рахунок комітатських (жупних) податків (Поп, 2002, с.105). Ставши господарем замку в 1405 р., П.Перені проводить значні забудовні роботи (Сахарова, 2001, с.24). В другій половині XV ст. мараморощьським жупаном Кендереш - Маломвізі Яношем, який у 1447 р. став хустським кастеланом, була збудована замкова каплиця (Поп, Поп, 2002, с.109).

З середини XVI - до першого десятиліття XVIII ст. Хустський замок часто служить приводом конфронтації між Габсбургами та ердельськими князями (Панця, 1998, с.10-12). Володарі замку, змінюючи один одного, вдосконалювали захисні можливості фортеці у відповідності з тогочасними досягненнями європейської архітектури та військової науки. Після Могачької поразки Угорського королівства володарем замку став ердельський князь Янош Заполяї. З його смертю замок переходить у власність імператора Фердинанда I Габсбурга, який у 1546 р. наказує облаштувати нижній двір, а в 1550 - 1552 pp. відновлює і модернізує хустські замкові споруди та захисні системи за допомогою італійських архітекторів (Horvát,

György-Kovács, 2002, old.194). В результаті проведених робіт значно збільшилася висота кам'яних мурів та була закінчена розбудова основних замкових башт: південних - Фердинанда (у 1554 р.) і надбрамної, східної оглядової Барабанної (інакше - Мала Вартова), північно - східної Великої Вартової, північної Дерев'яної та західної (або по-іншому - "Чоловіча Голова") веж. Новий господар фортеці, правитель Ерделя Іштван Баторі (1571 - 1586 рр.), до 1577 р. завершив реконструкцію зовнішніх нижніх воріт (Поп, 2002, с.117), посиливши їх трирівневим захистом та Літньою баштою (у 1579 р.). В 1579 р., після архітектурного оновлення Хустського замку, його фортифікаційна система набула завершеного вигляду і не зазнавала особливих змін до припинення свого функціонування. На високі військово - стратегічні можливості фортеці вказує той факт, що у 1594 р. хан Гірей на чолі 80-тисячної турецької армії відмовився її атакувати.

Ердельський князь Іштван Бетлен (1629 - 1630 рр.), отримавши Хустську фортецю, встановлює навколо замкового комплексу додаткову захисну лінію частоколу - "паланку" та будує замковий "Прикрашений" палац (Horvát, György-Kovács, 2002, old.195). У 1661 р. турки під проводом Алі паші здійснили черговий набіг на угорські володіння, але знову не наважилися штурмувати Хуст. За свідченням сучасників, Хустська фортеця стала однією з наймогутніших фортець Центральної Європи. В смутні часи знатні магнати та великі ердельські князі переховували тут свої родини.

У 1687 р., через зраду мараморошського жупана, замок захопило військо імператора (Панця, 1998, с.13). З того часу тут квартирує імператорський гарнізон, - "вільна рота" інвалідів - ветеранів турецьких війн. У 1692 р., по причині безвідповідального господарювання, в Хустській фортеці вибухнув порохований склад, що привело до руйнації захисних та житлових споруд Верхнього замку (Kovács, 2004, old.4). Згодом, в 1699 р. імператор Леопольд I дав розпорядження хустському жупану та 5 коронним містам (Хуст, Вишково, Тячево, Госсумезів¹⁵ і Сігет) за власний рахунок реставрувати замок - важливий форпост на торгових шляхах із Польщі, Мунтенії,¹⁶ Молдавії та Ерделії. Відновлювальні роботи були перервані антигабсбургською фрондою угорського дворянства 1703 - 1711 рр. Хустський замок через зраду переходить до рук Ференца II Ракоці (1704 - 1711 рр.). Фортеця стала грати особливу роль у подіях цього часу. В 1706 р. ердельське дворянство проводить тут свій з'їзд, на якому прийняте рішення про позбавлення Габсбургів угорської корони. В 1711 р. Хустський замок найдовше залишався вірним Ференцу II Ракоці (Мицюк, 1938, с.30). Після взяття фортеці австрійськими військами, влада намагається у 1717 - 1737 рр. та в 1748 р. провести необхідні реставраційні роботи у Хусті. Але, в 1749 р. жупанат виносить рішення про втрату Хустським замком свого стратегічного значення. У 1750 р. все військово спорядження з Хусту відправляють у Кошицький та Нодь - Варадинський замки, залишивши в фортеці тільки невеликий гарнізон (Мицюк, 1938, с.339). Через деякий час Хустський замок зазнає ще більшої руйнації. В 1766 р. від блискавки та вибуху порохового складу були знищені всі житлово - побутові споруди, а рештки порохової башти при падінні завдали серйозних пошкоджень зовнішній фортифікаційній системі. В 1773 р. імператор Йосиф II (1765 - 1790 рр.) після

інспектування фортеці робить висновок про ірраціональність її відновлення та видає наказ про переведення хустського гарнізону до Мункачського замку (Horvát, György-Kovács, 2002, old.196).

Відтоді Хустський замок поступово руйнується. У 1799 р. Мараморошський жупанат надав дозвіл громаді Хуста використовувати камінь східної частини замку як будівельний матеріал для будівництва римо - католицького храму міста, в який було передано дзвін та куранти Часової вежі (Панця, 1998, с.32).

19. Укріплення Шашвар,¹⁷ за свідченням зарубіжних дослідників, були засновані в ранній період угорської державності, у рівнинній місцевості на правому березі р.Тиси, на відстані біля 12 км на південний захід від Канкову (Keresztyén, 1993, old.158). Захисні споруди, вірогідно, були частково зконструйовані з осоки чи тису, про що свідчить сама назва Шашвару. Саме тут спочатку знаходилася перша управа угорських королів, на базі якої пізніше сформувалася Угочанська жупа (Keresztyén, 1993, old.158). Припущення слушне з тієї точки зору, що досі спеціалісти не можуть чітко окреслити місце знаходження самої Угочі. Укріплення, ймовірно, було знищене у 1241 р. татарами - монголами та більше не відновлювалося. До наших днів місцеве населення вживає найменування Шашвар для окремого поселення коло с.Фанчиково Виноградівського р-ну, яке в угорських джерелах іменується Тисашашвар. Оскільки бракує історико - археологічного матеріалу по даному об'єкту, то підтвердити чи відкинути вищенаведену гіпотезу можливо тільки у процесі всестороннього дослідження.

Після проведеного аналізу, можемо зробити деякі попередні висновки по захисним комплексам та замковим фортифікаціям, розташованим на території Закарпатської області.

З формуванням угорського королівства у X - XI ст., складовою частиною якого стає Верхнє Потисся, перед угорською владою постає необхідність створення ефективної системи адміністративного управління державними землями. Така система з важливими функціями (контроль над територією і торговими шляхами, охорона державних кордонів) мала максимально забезпечити власний захист, який вже не могли запропонувати у зв'язку з підвищенням рівня розвитку європейського військового мистецтва земляно - дерев'яні городища, котрі майже паралельно з'являються тут в X - XI ст.

Пошук нових форм у оборонному будівництві привів європейських будівельників у IX - XI ст. до утворення нового виду захисної споруди - окремої башти - донжону, оточеної додатковими системами захисту з валів, ровів та дерев'яних стін (Виолле-ле-Дюк, 2007, с.33-34,36-37). Такі "chateau fort" з дерев'яного матеріалу (про що мовить сама назва: "chateau fort" у перекладі з французької означає "фортеця, створена з лісової гущі", або "міцна твердиня") починають споруджувати наприкінці IX ст. у Франції, згодом вони поширюються по всій Європі, а з кінця X - початку XI ст. для їхньої побудови частково використовують каміння (Иванова, 2000, с.96-97). Оборонний "фортечний" комплекс, розрахований на пасивний спосіб фортифікаційного опору, давав можливість невеликій групі захисників певний час, до приходу підмоги, стримувати численних нападників (Виолле-ле-Дюк, 2007, с.37). Ці та інші досягнення у галузі європейського військово - оборонного мистецтва активно запозичувалися першими

Арпадовичами, що повністю відповідало інтересам молодій Угорській державі.

Некоректне оперування наявним історичним матеріалом у поєднанні з некритичним підходом до свідчень певних середньовічних джерел, особливо до "Гести" Анонімуса (Прохненко, 2006, с.186-192), приводить дослідників до невважених висновків. Зважаючи на результати нових археологічних досліджень у регіоні, можемо зробити висновок, що на даний момент відсутній доказовий матеріал, що мав би підтвердити будівництво на протязі вказаного періоду кам'яних фортифікацій.

Наприкінці X - XI ст., в процесі входження Верхнього Потисся до угорського королівства, на території Закарпаття, можливо, споруджувалися сторожові дерев'яні форти: Берегвар, Берег - Дийдо - Тоувар, Берег - Сент - Міклош, Боршовавар, Бронька, Гутівар, Єсеньське та Квасівське укріплення, Мункач, Унгвар, Хуст, Шашвар. Розташовані на важливих річкових і сухопутних торгових артеріях ("соляний шлях", постачання лісоматеріалу), на невеликій відстані один від іншого (від 10 до 40 км), що можливо, дозволяло використовувати вогнево - димові сигнальні системи (можна допустити, що завдяки важливому місцерозташуванню, такими спеціалізованими сигнальними постами були Бронька та Вишково), дерев'яні форти утворювали своєрідну вартово - постову сітку.

Ситуація змінюється в кінці XI - першій половині XIII ст., коли військова еліта Європи завдяки грізному досвіду, винесеному з Хрестових походів та руйнівної татаро - монгольської навали, отримує нові знання у науці фортифікацій. До першої половини XIII ст. європейські системи укріплень перетворюються військовими інженерами у замкові комплекси, спрямовані на активний спосіб захисту, котрий дозволяв не тільки стримувати нападників, а й використовувати проти них ефективні контрзаходи (Виолле-ле-Дюк, 2007, с.37). Слід підкреслити, що серед давньоруських оборонних споруд до XIII ст. також відсутні такі укріплення, захисні системи котрих включали б кам'яні елементи (Раппопорт, 1967, с.137). Вже в другій половині XIII ст. європейські замкові укріплення посилюються зовнішніми кам'яними мурами з додатковими баштами, відокремленими фортами - барбаканами, стінними галереями для захисту куртин, тощо. Звичайно ж, нові досягнення європейського військового мистецтва були перейняті керівництвом угорського королівства у процесі замкового будівництва, зокрема, на території сучасного Закарпаття. Колишні дерев'яні захисні споруди Берегвар, Бронька, Квасівський замок, Мункач, Унгвар і Хуст у другій половині XIII - на початку XIV ст., за вказівкою угорських королів, зазнають значних реконструктивних змін, які перетворюють форти у кам'яні замкові фортифікаційні комплекси. В регіоні споруджуються нові замкові укріплення: Берег - Сент - Міклош, Долгойвар, Канків, Невицький, Нялаб і Унгуйвар.

Без сумніву, значна частина замків виникла на основі городищ із земляними та дерев'яними укріпленнями, більшість з яких не збереглася після численних перебудов. Тому, виходячи з новітніх даних, вважаємо можливим до категорії замків віднести тільки пункти, які включають кам'яні фортифікаційні елементи, розміщені на значній території. Окремо виділяємо сторожові пункти, представлені Бронькою (споруджена на невеликій площі, але захищена кам'яними стінами) та Тоуваром.

Цілий ряд захисних комплексів, відмічених в історіографії XIX - XX ст., наприклад – Шашвар, потребують конкретних матеріалів, що можуть бути отримані тільки в результаті археологічних досліджень.

Виходячи із вищенаведеного, на ситуаційній карті Закарпаття можемо відмітити 10 замків та 2 сторожових пункта. Інші споруди, в тому числі й палаци із захисними ровами, не можуть бути віднесені до окреслених категорій.

Resume

Après avoir fait un analyse, on peut faire des conclusions antérieures. Les matériaux principaux sur les faits qui sont donnés sur la fortification des châteaux et les constructions de défense qui se trouvent sur le territoire de la Transcarpatie actuelle peuvent servir à la description des phases générales du développement dans le processus de la construction des châteaux et de la construction de défense de la région. Il faut être concient que ce sont deux processus divers.

Outre cela, le processus de la création de l'architecture des forteresses de la région de la Haute Tissa peut être étudié à travers des processus analogiques européens.

Au cours de la formation du royaume hongrois en X^e – XIe siècles, partie duquel fait la région de la Haute Tissa, la nécessité de la création du système efficace de la gestion administrative des terrains d'était se présente devant le pouvoir hongrois. Le système pareil avec des fonctions hyperimportantes (le contrôle des provinces et des voies commerciales et de caravanes, le surveil efficace de la défense des frontières d'état, etc.) devait assurer au maximum sa propre défense. Les constructions défensives de terre et de bois, qui apparaissent ici en X^e – XIe siècles presque en même temps, ne pouvaient plus l'assumer à cause de l'augmentation de niveau de développement de l'architecture européenne des forteresses.

La recherche de nouvelles formes dans la construction des fortifications a amené des bâtisseurs européens en IXe – XIe siècles à la création d'une nouvelle espèce du bâtiment défensif fortifié - d'une tour séparée (autonome) - le donjon, encerclée par le système complémentaire de défense, constitué de remparts, de fossés et de murs en bois. Les "châteaux forts" en bois, traduits du français, signifient "la forteresse créée du fourré de bois". On commence à les construire à la fin du IXe siècle en France. Ensuite, ils se répandent en toute Europe. A partir de la fin du Xe siècle - début du XIe siècle dans leur construction on utilise en partie des pierres. Les complexe défensif fortifié, compté sur la défense passive, donnait la possibilité à la petite quantité des gens un certain temps, jusqu'à l'arrivée de l'aide, de retenir des attaquants nombreux (Виоллет ле Дюк, 2007, с.37). Ces résultats - là, et beaucoup d'autres dans le domaine de l'art militaire et défensif étaient empruntés par les premiers Arpades, ce qui correspondait complètement aux intérêts du jeune état hongrois.

Les certains chercheurs font des conclusions fausses en opérant d'une façon ne pas correcte des matériaux hystoriques présents et en traitant des témoignages de certains sources du Moyen Age (surtout "Gesta..." d'Anonyme) d'une façon ne pas critique (Прохненко, 2006, с.186-192). En prenant en considération de nouvelles recherches archéologiques dans la région, on peut faire la conclusion, qu'à a moment - là les preuves

de la construction des fortifications en pierre pendant la période marquée ci-dessus sont absentes.

A la fin du Xe – XIe siècles, pendant l'introduction de la région de la Haute Tissa au royaume hongrois, sur le territoire de la Transcarpatie les fortifications de garde en bois se construisaient éventuellement et portaient la charge fonctionnelle bien définie: Beregvar, Bereg - Déjdo - Touvar, Bereg - Saint - Mikloch, Borchovavar, Brognka, Gutivar, les fortifications d'Essegne et de Kvassovo, Munkatch, Ungvar, Khoust, Chachvar. Elles créaient un réseau original de garde et de poste d'observation parce qu'elles étaient situées sur les artères commerciales importantes fluviales et terrestres ("la voie de sel"), non loin l'une de l'autre (de 10 à 40 km), ce qui permettait éventuellement d'utiliser des systèmes d'alarme de feu et de fumée. On peut supposer que Brognka et Véchkovo étaient des postes d'alarme pareils grâce à leur situation importante.

La situation change à la fin du XIe - première partie du XIIIe siècle, quand l'élite militaire de l'Europe, grâce à son expérience amère de la croisade et aux attaques ruineuses des mongolo - tatars, reçoit de nouvelles connaissances dans la science des fortifications. Jusqu'à la première partie du XIIIe siècle les systèmes de défense fortifiés européens sont transformés par des ingénieurs en complexe des châteaux fortifiés, destinés à la défense active, qui permettait ne que retenir des attaquants mais aussi entreprendre contre eux des moyens efficaces de défense (Виоллет ле Дюк, 2007, с.37). Il faut souligner que parmi des constructions de défense de l'Ancienne Ruthénie jusqu'au XIIIe siècle des fortifications avec des éléments en pierre étaient absentes (Раппопорт, 1967, с.137). A la deuxième partie du XIIIe siècle les forteresses sont renforcées par les murs extérieurs avec des tours complémentaires, des forts - barbacans séparés, des galeries des murs pour la défense des kourtins, etc. Il est évident que de nouveaux acquis de l'art militaire européen dans le domaine de la construction des châteaux particulièrement sur le territoire de la Transcarpatie actuelle étaient empruntés par les (chefs) dirigeants du royaume hongrois. Les anciennes constructions fortifiées en bois, - Beregvar, Brognka, le château de Kvassovo, Munkatch, Ungvar et Khoust, - à la deuxième partie du XIVe siècle au début du XIVe siècle ont subi des changements de la reconstruction et se transforment en forteresses en pierre. Dans la région sont construit de nouvelles fortifications des châteaux: Bereg - Saint - Mikloch, Dolgojvar, Kankiv, Nevitskej, Nyolab et Ungoujvar. A côté d'autres questions problématiques de l'histoire de la construction des châteaux, les circonstances de la création du château de Seregdne restent ne pas claires. En XIVe – XVIe siècles les châteaux de la Transcarpatie en général avaient une importance d'état et étaient des forteresses stratégiques dans le nord - est de la Hongrie. Mais dans la période historique suivante le destin des châteaux était différent (Гомоляк, 2006, с.230). C'est seulement Munkatch et Ungvar qui gardent leur importance jusqu'à la première partie du XVIIIe siècle, mais déjà au milieu du XVIIIe siècle ils perdent leur destination fonctionnelle stratégique parce que les frontières du nord de l'empire autrichien étaient poussées jusqu'en Galicie. Aussi bien qu'à cause de l'extinction de la ressource défensive et technique et des succès dans le domaine de l'armement.

L'analyse de base et l'étude des phases générales du développement dans le processus de la construction défensive et des châteaux de la région exigent des fouilles et des recherches qui ont pour le but, - d'obtenir des matériaux concrets factologiques sur l'histoire des châteaux de la Transcarpatie.

Література

- Балагури Э.А., Котигорошко В.Г. Археологические исследования / Отчёт о полевых исследованиях 1981 г. - Ужгород, 1982.
- Балагурі Е.А., Зілгалов В.О., Мазурок О.С., Павленко Г.В. та інші. Історія Ужгорода. - Ужгород, 1993.
- Бернякович К.В. Древнеславянские памятники Закарпатской области // SA. - 1957. - С.435-455.
- Варга С. Мукачівський замок Паланок. - Ужгород, 2002.
- Виолле-ле-Дюк Е.Е. Крепости и осадные орудия. - М., 2007.
- Гранчак И.М., Палёк В.В. Город над Ужем. - Ужгород, 1984.
- Гомоляк Е.М. Замки Закарпаття (бібліографія) // Carpathica - Карпатика. - Ужгород, 2006. - Вип.34. - С.229-240.
- Дзембас А.В. Отчёт отряда археологической экспедиции Ужгородского государственного университета / Отчёт о полевых исследованиях. - Ужгород, 1991.
- Дзембас О.В. Хронологічні горизонти та етапи забудови Невицького замку // Carpathica - Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів. - Ужгород, 2001. - Вип.13. - С.249-257.
- Дзембас О. Хронологічні горизонти пам'ятки Невицький замок // Закарпатський краєзнавчий музей. Науковий збірник. - Ужгород, 2004. - Вип.6. - С.180-190.
- Дзембас О. Роботи на Невицькому замку у 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002 - 2003 рр. - К., 2004. - С.119-120.
- Дзембас О. Дослідження Невицького замку у 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні 2003 - 2004 рр. - Запоріжжя, 2005. - С.121-123.
- Дзембас О.В. Деякі наслідки робіт Невицької археологічної експедиції в 2004 році // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. - Ужгород, 2005. - Вип.VII. - С.240-254.
- Дзембас О., Кобаль Й. Невицький замок. - Ужгород, 2005.
- Душанек І. Хуст в Мараморош. - Хуст, 1938.
- Балагурі Е.А., Ільтьо М.А., Павленко Г.В. Історія Мукачева (з найдавніших часів до 1918 р.). - Ужгород, 1998.
- Иванова Л.В. Шедевры мирового зодчества. - Смоленск, 2000.
- История городов и сёл Украинской ССР. Закарпатская область. - Киев, 1982.
- Кобаль Й.В. Історія Ужгородського замку. - Ужгород, 1999.
- Кобаль Й. Історія Мукачівського замку. - Ужгород, 2001.
- Кобаль Й. Ужгород відомий та невідомий. - Львів, 2003.
- Кобаль Й.В. Граф Міклош Берчені та графиня Крістіна Чакі: володарі Ужгородського замку у 1692 - 1711 рр. // Закарпатський краєзнавчий музей. Науковий збірник. - Ужгород, 2004. - Вип.6. - С.64-68.
- Котигорошко В.Г. Новые данные к изучению древней истории славян Закарпаття // SA. - 1977. - С.81-102.
- Легоцький Т. Історичні колоски. Визначні пам'ятки природи та історії / Пер.

Й.В.Кобаль. - Ужгород, 1997.

Мицюк О. Нариси з соціально - господарської історії Підкарпатської Русі. - Ужгород, 1936 - 1938. - Т.1-2.

Нариси історії Закарпаття. - Ужгород, 1993. - Т.1.

Немет П. Образование пограничной области Боржавы // Проблемы археологии и древней истории угров. - М., 1972. - С.206-237.

Панця О. Хустський замок. - Ужгород, 1998.

Пеняк С.И. Закарпатский краеведческий музей. Путеводитель. - Ужгород, 1972.

Пеняк С.И. Ранньословянське і давньоруське населення Закарпаття VI - XIII ст. - К., 1980.

Поп Д. Замки Подкарпатской Руси. Мукачевский замок. - Ужгород, 2002.

Поп Д. Замки Подкарпатской Руси. Ужгородский замок. - Ужгород, 2002.

Поп Д.И., Поп И.И. Замки Подкарпатской Руси. - Ужгород, 2004.

Поп Д., Поп И. Путешествие по архитектурным памятникам Подкарпатской Руси. - Ужгород, 2007.

Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. - Ужгород, 2006.

Прохненко І.А. Городища Верхнього Потисся // Carpatica - Карпатика. Сторожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів. - Ужгород, 1998. - Вип.5. - С.55-69.

Прохненко І.А. Городища Верхнього Потисся зламу I - II тис. н.е. // Carpatica - Карпатика. Давнина і сучасність. - Ужгород, 2005. - Вип.33. - С.249-257.

Раппопорт П.О. Военное зодчество Западно - русских земель X - XIV вв. - Л., 1967.

Раппопорт П.О., Малевская М.В. Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза // Acta archaeologica Carpatica. - Krakow, 1963. - V. - 1-2. - С.61-76.

Сахарова Л.Й., Тягур Ю.І. Замки Закарпаття. Віхи історії. - Ужгород, 2001.

Сова П.П. Архітектурні пам'ятники Закарпаття. - Ужгород, 1957.

Сова П.П. Невицкое. Путеводитель. - Ужгород, 1969.

Сова П.П. Мукачівський замок. - Ужгород, 1971.

Сова П.П. Ужгородський замок. - Ужгород, 1972.

Сова П.П. Архітектура Закарпаття. - Ужгород, 1977.

Троян М.В. Хустський замок. Історико - краєзнавчий нарис. - Ужгород, 1980.

Троян М.В. Мукачевський замок. - Ужгород, 1982.

Федака П. Пам'ять рідної землі. - Ужгород, 1996.

Федака П. Пам'ятки замкової гори. - Ужгород, 1999.

Фодор И. Вопросы изучения древневенгерских памятников Закарпатья // Acta Hungarica. - Ужгород, 1992. - 1. - С.138-139.

Хланта І.В. Закарпатські замки в легендах, переказах та літературних творах. - Ужгород, 1995.

Хустський А. (Маркуш О.) Старинні замки Підкарпаття. - Ужгород, 1943.

Bálogh J. Munkács-vár története. - Munkács, 1890.

Balaythy J. Munkács története. - Munkács, 1870.

Csikvári A. Ungvár és Ung vármegye. - Budapest, 1940.

- Fakász M. Sasfészek a Latorca völgyében. - Ungvár, 2006.
- Deák Gy. Szerednye emlékek // Ung. - Ungvár, 1911. - 19 sz.
- Dienes A. Felső-Tisza-vidék a X században // Szabolcs-Szatmár megye műemlékei. - Budapest, 1986. - 6. - Old.101-106.
- Dzembasz O. Előzetes jelentés a nevickey vár fel tárásáról // JAMÉ. - Nyíregyháza, 1999. - XLI. - Old.267-312.
- Gesta Hungarorum. Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини. - Ужгород, 2005.
- Horvát Z., György-Kovács S. Kárpátalya kincsei. - Budapest, 2002.
- Jànkovich J.M. Mukačevsky hrad (Palanok) a Mukačevo. - Mukačevo, 1929.
- Keresztyèn B. Irodalmi, barangolások a Kárpátok alján. - Ungvár - Budapest, 1993.
- Keresztyèn B. A Perényiek és báró Perényi Zsigmond élete, emléke Ugocsában. - Ungvár, 2000.
- Komáromy A. Ugocsa vármegye a keletkezése. - Budapest, 1896.
- Kovács S. Kárpátaljai utravalo. - Budapest, 1999.
- Kovács S. Bus dűlédekeiden. Kárpátalja középkori várépítészeti emlékei. - Budapest, 2004.
- Legocsky T. Beregvármegye monográphiája. - Munkácsi, 1881.
- Legocsky T. Munkács város új monográphiája. - Munkácsi, 1907.
- Németh A. Kárpátalja. - Győr, 2002.
- Németh P. Borsova határvármegye kialakulása // A Kisváradai vármúzeum kiadványai. - Kisvárda, 1975. - 5. - Old.7-12.
- Németh P. Álom és valóság: Ung vara // Carpatika - Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів. - Ужгород, 1999. - Вип.13. - Old.237-240.
- Ozsváth L. Királyháza korok váltóin. - Ungvár - Budapest, 1995.
- Rappoport P.A. Kárpátaljai középkori várak // AÉ. - 92. - Budapest, 1999. - Old.61-65.
- Riskó M. Ferencesek Nagyszőlősön. - Ungvár, 2006.
- Sipos Zs. Borsova monographiája. - Beregszász, 1911.
- Szabò I. Ugocsa megyè. - Budapest, 1937.
- Varády G. Màràmarosi Emlékkönyv. - Szigeten, 1991.

Примітки

1. Vár у перекладі з угорської означає: замок, фортеця, відповідно Beregvár - замок Берег.
2. Bereg - Déda - з угорської: бережська “старовина”. Тóvár - з угорської: озерна фортеця або фортеця, збудована на озері. Враховуючи умови Дийдівського ландшафту, де з середньовіччя широко поширені болотисті мочари і відсутні будь-які натяки на озеро, можливий інший переклад: “фортеця, заснована на підніжжі”. Окрім цього, відома й “народна” назва цієї фортеці: “Várszég” - з угорської: фортеця - цвях (Horvát, György-Kovács, 2002, old.168).
3. В угорській літературі топоніми Borsova (від Borsoa у Анонімуса, коли мова йде про Боршовське укріплення (Gesta, 2005, old.28,75) та Borzsa - річка Боржава,

відрізняються і у вимові, і в написанні (Horvát, György-Kovács, 2002, old.169; Németh, 2000, old.115). Можливо, слово “Borsoa” запозичене угорцями слов’янське “борза” у розумінні: “бистра”, “скора”.

3-А. Castrum - з латинської: фортеця, укріплення, замок.

3-В. Vári - з угорської: замкове. Інша угорська назва села: Mezővári - з угор.: поселення “польового замку”.

4. Várhegy - з угорської: замкова гора.

5. Францісканці - католицький орден монахів, створений Св. Франціском Ассізьким в Італії у 1207 - 1209 рр., який в основному займався місіонерською діяльністю. У 1256 р. Папа Римський закріпив за монахами - францісканцями право викладати в європейських університетах.

6. Erdelyi - з угорської: “лісовий край, країна”, угорська назва Трансільванії (Мицюк, 1938, с. XXVIII-XXIV). Кронштадт був одним із ердельських міст.

7. Barbacane - з французької: “заслін на п’ятачку”, передове укріплення замку, традиційно споруджувалося над головною вхідною брамою (Виолле-ле-Дюк, 2007, с.41,55).

8. Donjon - з французької: замкова башта. Вона являла собою ізольовану від інших замкових споруд окрему вежу, яка панувала над оборонним комплексом та додатково була захищена ровом і муром (Виолле-ле-Дюк, 2007, с.36).

9. Castellan - з французької: комендант замку.

10. Királyháza - з угорської: будинок короля.

11. Templier - з французької: служитель церкви чи храму (від Temple - церква, храм). Духовно-лицарський орден католицької церкви, створений у 1118 р. в Палестині на руїнах храму Соломона з метою охорони християн - паломників.

12. Ungvár - з угорської: фортеця Унг.

13. Courtine - з французької: частина замкової стіни між двома вежами.

14. Ungújvár - з угорської: новий замок Унг.

15. Госсумезів (Hoszámező) - угорська натальна назва Довгого Поля (зараз Campulung la Tisa у Румунії, на лівому березі р.Тиси навпроти с.Грушово Закарпатської обл.).

16. Мунтенія (Montania) - буквально: гірська країна, власна самоназва Волохії з XIV і до середини XIX ст.

17. Sásvár - з угорської: фортеця з осоки.

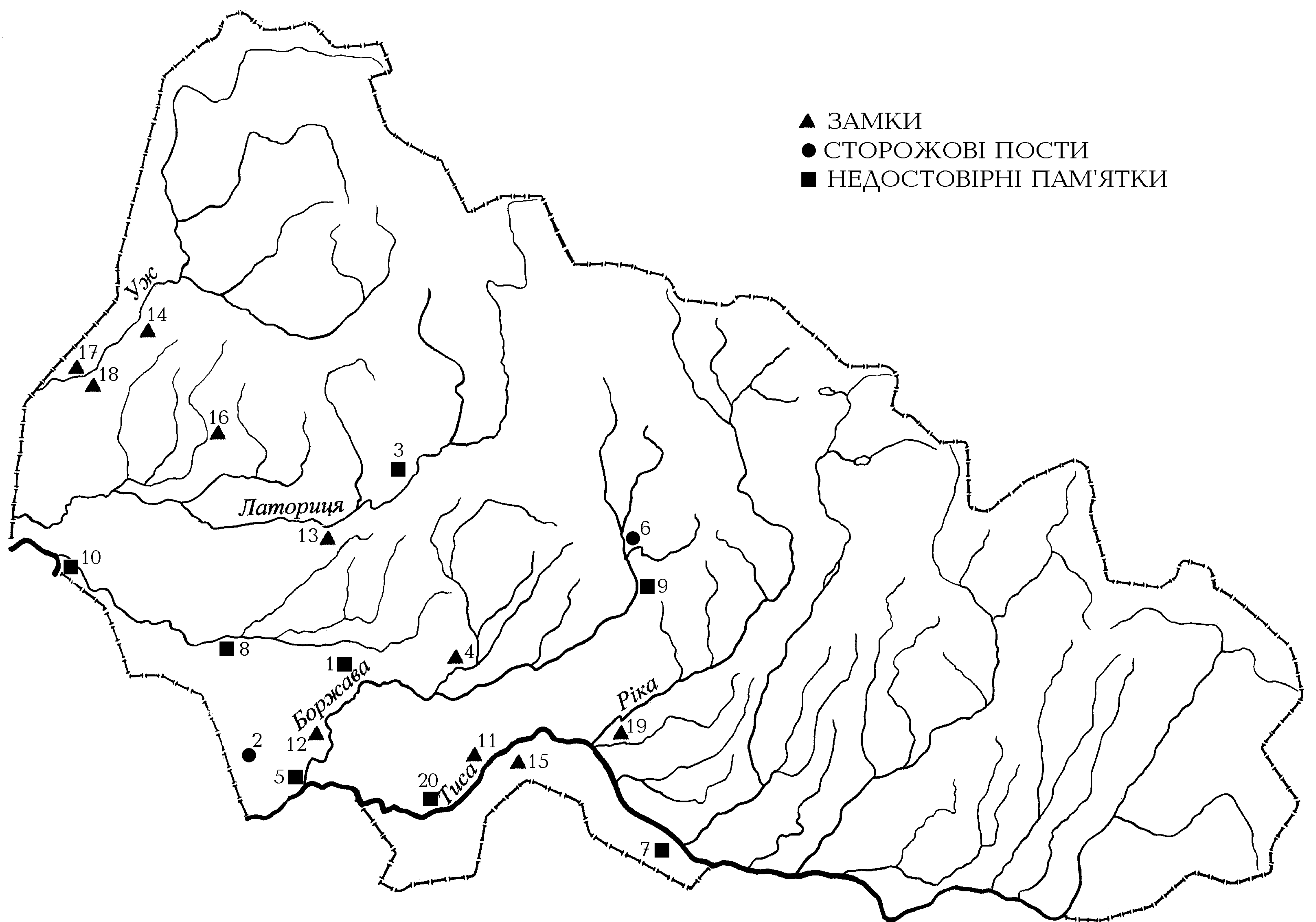

Рис.1. Карта розміщення замків на території Закарпаття: 1. Берегвар; 2. Берег – Дийдо – Тоувар; 3. Берег – Сент – Міклошвар (Чинадієво); 4. Бодоловвар; 5. Боршовавар; 6. Бронька; 7. Вишково; 8. Гутівар; 9. Долгойвар; 10. Єсень; 11. Канків (Виноградово); 12. Квасово; 13. Мункач; 14. Невицьке; 15. Нялаб (Королево); 16. Середне; 17. Унгвар; 18. Унгуйвар; 19. Хуст; 20. Шашвар.